

ks. mgr Mirosław Daniluk SCJ

OJCIEC LEON DEHON, PROPAGATOR ODNOWY TRZECIEGO ZAKONU FRANCISZKAŃSKIEGO

W próbie odnowy Trzeciego Zakonu św. Franciszka, podjętej przez papieża Leona XIII, wziął czynny udział o. Leon Dehon¹.

Trzeci Zakon Franciszkański papież Leon XIII uznał, w encyklice *Auspicato* z 1882 roku, za najlepszy środek moralnej odnowy społeczeństwa, pod warunkiem jednak poszerzania liczby i kręgu jego członków oraz jego powrotu do pierwotnego stanu z XIII wieku. Najbardziej nabrzmiała dziewiętnastowieczny problem kwestii robotniczej, mocno rzutujący także na życie religijne szerokich mas, skwitował stwierdzeniem, że „stosunek bogatych do ubogich, nad czym tyle się trudzą i mozolą mężowie stanu, najlepiej zostanie rozwiązany na podstawie trwałego przekonania, że i ubóstwo nie jest pozbawione godności, że bogaty winien być miłosierny i hojny, zaś biedny zadowolony ze swego losu i zatrudnienia, a ponieważ żaden z nich nie jest stworzony dla tych rzeczy przemijających, dlatego jeden przez cierpliwość, a drugi przez hojność winni zdążać do nieba”². Tym stwierdzeniem akceptował dotychczas istniejący porządek społeczny.

Aby poszerzyć bazę osobową Trzeciego Zakonu Franciszkańskiego, papież Leon XIII wydał w 1883 roku konstytucję apostolską *Misericors Dei Filius*, która łagodząc dawną regułę tercjarską, otwierała ją dla szerszego grona wiernych, aby w ten sposób „przyspieszyć powrót jednostek i całego społeczeństwa do Jezusa Chrystusa”³.

Dopiero jednak, już po wydaniu encykliki *Rerum novarum* (poddającej krytyce istniejący dotychczas porządek społeczny), ważnym krokiem w kierunku reformy Trzeciego Zakonu było posiedzenie komisji studiów od 17 do 21 lipca 1893 roku w Val-des-Bois zorganizowane z inicjatywy Leona Harmela, złożonej z 14 zakonników (w tym 7 prowincjałów) oraz

około 20 księży diecezjalnych i osób świeckich. Uczestniczący w niej o. Dehon był gorącym zwolennikiem jej programu zmiany Trzeciego Zakonu z pobożnego bractwa nacechowanego indywidualizmem w zorganizowaną instytucję chrześcijańskiej odnowy społecznej. Po relacji Harmela o tej komisji na audiencji w Rzymie papież Leon XIII wyraził nadzieję, że zreorganizowany Trzeci Zakon mógłby przynieść wspaniałe owoce. Dopiero jednak w liście *Quae nuper* do komisarza Trzeciego Zakonu św. Franciszka na Galie, o przydatności tego zakonu, skierowanym w 1894 roku po ważnym kongresie Trzeciego Zakonu w Paray-le-Monial⁴, Leon XIII zdecydowanie poparł jego działalność społeczną, pisząc: „To zaś, że Nasze dokumenty i wstawiennictwo wiele u was znaczyło, jasno wynika z tej właśnie obecnej sprawy, zwłaszcza że tak bardzo nalegaliście na skierowanie przyrodzonej siły Trzeciego Zakonu na **pomoc w kwestii socjalnej** [podkreślenie M.D.]. Odpieranie uprzedzających opinii i krzywdzących kłamstw w tej sprawie, ochrona i szerzenie zasad sprawiedliwości i równości ewangelicznej, zarówno zachęcanie ludu pracującego do podejmowania zadań cnotliwych i pobożnych, **jak i zaopatrywanie go w stosowne środki pomocnicze we wszelkim nieszczęściu, a także łączenie się między sobą więzami prawdziwego braterstwa w skierowanej na zewnątrz aktywności życiowej** [pokreślenie M.D.]: oto przede wszystkim wasze założenia, niby rozległe pole, na którym możecie ukazywać charakter waszego Instytutu i miłość do ojczyzny. Słuszne to zaiste i święte”⁵. Ten program Leona XIII, którego o. Dehon nazywał drugim Franciszkiem ze względu na wrażliwość społeczną, stał się jego programem, ponieważ i on był czcicielem św. Franciszka z Asyżu⁶, a także jak papież członkiem Trzeciego Zakonu Franciszkańskiego⁷. Ojciec Dehon wskazania kongresu w Paray-le-Moniale, zbieżne z jego ideą królestwa Serca Jezusowego⁸, będzie szerzył w *Manuel social chrétien* (Paris 1985, cz. II, rozdz. XII)⁹, gdzie przytoczy jego główne punkty, podkreślające następujące obowiązki Trzeciego Zakonu: 1° pozyskiwanie dla bractwa ludzi elit wszystkich klas, odznaczających się wiarą i posłuszeństwem papieżowi jako przeciwwagę masonerii; 2° nieograniczanie się tylko do prowadzenia osobistego życia wiernego zasadom chrześcijańskim, lecz podejmowanie ważnych zadań życia publicznego i społecznego, propagowanie w nim zasad chrześcijańskich, zwłaszcza sprawiedliwości i miłości, oraz wpływu Kościoła; 3° zwalczanie mową, pismem i przykładem życia niebezpieczeństw

błędnej doktryny socjalizmu i niesprawiedliwej wszechwładzy kapitału, poznawanie problemów społecznych i propagowanie reform społecznych; 4° refleksję dyrektorów bractw nad szczegółami praktyki sprawiedliwości i słuszności w różnych zawodach i nauczanie jej na zebraniach; 5° inicjowanie i aktywną pomoc w organizowaniu spotkań studiów i wyszukiwaniu instytucji mogących zabezpieczać reguły sprawiedliwości w handlu i przemyśle; 6° studiowanie przez kapłanów – członków bractw – zasad sprawiedliwości i słuszności prywatnej i pouczanie o niej wiernych; 7° kierowanie się duchem św. Franciszka w służbie ubogich, zabezpieczaniu ich potrzeb, wyzwalaniu ich z ucisku przez zakładanie i wspieranie odpowiednich instytucji zajmujących się chrześcijańską organizacją pracy, pomocą dla robotników w nędzy spowodowanej chorobą, strajkiem, starością i śmiercią; 8° łączenie się tercjarzy i zacieśnianie wzajemnej solidarności nie tylko w sprawach nadprzyrodzonych i religijnych, lecz także społecznych i ekonomicznych.

Ojciec Dehon wielokrotnie brał udział w kongresach Trzeciego Zakonu św. Franciszka¹⁰ i wypowiadał się na temat jego roli¹¹. Dobitnie stwierdzał, że „Trzeci Zakon bez działalności społecznej nie jest wcale trzecim zakonem św. Franciszka, lecz bractwem bez siły i żywotności”¹², a ograniczanie zadań jego członków do pobożności prywatnej, jak to działo się przez ostatnie dwa wieki, uznawał za pomniejszanie Jezusa Chrystusa i działanie przeciw duchowi św. Franciszka¹³. Pragnieniem Franciszka bowiem była sprawiedliwość w życiu ekonomicznym i społecznym¹⁴. Realizując jego charyzmat, wprowadzali ją jego synowie, stawiani na wzór działalności społecznej, jak Antoni z Padwy, Bernardyn ze Sieny, Jan Kapistran i Bernardyn z Feltre, którzy walczyli z nieuczciwością w handlu i lichwą oraz organizowali dla ubogich banki pobożne – pieniężne i zbożowe¹⁵, udzielające korzystnych pożyczek. Ponieważ sytuacja ludności w XIX wieku była opłakana z powodu wszechwładzy kapitału i jego konkurencji, narzucającego niesprawiedliwe prawa, zmuszające robotnika do nadmiernej pracy i zgody na nędzną zapłatę, ze szkodą dla jego rodziny, zdrowia, a nawet życia, Trzeci Zakon, w XIII wieku wybawca ludu z dominacji feudałów (przez przywilej zwalniania poddanych z przysięgi lennej i jej zobowiązań, np. służby wojskowej), winien – stwierdza o. Dehon za Leonem XIII – podjąć swą społeczną misję. Dla uzasadnienia tych żądań o. Dehon powoływał się na św. Franciszka, twierdząc, że: „Ten robotnik uciemiężony i wydany na łup przez nasz system ekonomiczny

byłby dla niego (czyli dla Franciszka) jak udręczony Jezus. Jezus wołał: «Jestem głodny, uciśniony i opuszczony». Czyż Jezus nie powiedział: «Wszystko, co uczyniliście jednemu z tych braci moich najmniejszych, Mnieście uczynili» (por. Mt 25,35-40). Nasz drogi święty (to znaczy Franciszek) nie zadowolony byłby się głoszeniem prawd wiary, badałby on problem społeczny. Staralby się przywrócić królestwo sprawiedliwości i słuszności. Wy także powinniście to czynić, by być jego prawdziwymi dziećmi¹⁶. Przypominał więc członkom wskazania kongresu w Limoges z 1895 roku¹⁷, aby bezstronnie w duchu chrześcijańskim rozpatrywali żądania robotników i działali na rzecz polepszenia ich warunków, zgodnie z nauczaniem Kościoła. Za pierwszy obowiązek uznawał poznanie w świetle encyklik papieskich źródeł niesprawiedliwości i ucisku, takich jak lichwa, wyzysk robotników przez nadmierną pracę przy niskiej zapłacie, łamanie zasad moralnych w handlu i przemyśle. Konsekwencją poznania zasad sprawiedliwości ma być ich szzerzenie i obrona oraz demaskowanie niesprawiedliwości, za wzorem Bernardyna ze Sieny, który dzięki studium mechanizmów handlu wskazał na osiemnaście najczęstszych w nim uchybień przeciw sprawiedliwości¹⁸. Za domenę konkretnych działań Trzecich Zakonów o. Dehon uznawał między innymi walkę o pełną wolność stowarzyszeń i reprezentację zawodową. W referacie pt. *La doctrine de la charité évangélique et consequence de cette doctrine dans la vie sociale et économique* wygłoszonym w 1899 roku na kongresie w Tuluzie¹⁹, zalecał Trzecim Zakonom program akcji społecznej obejmującej studia przygotowawcze, spotkania, dzieła opiekuńcze i kredytowe, prasę, propagandę reform społecznych. Rzucał papieskie hasło wyjścia do ludu, do robotników i ubogich. Zachęcał, by zakładać dla nich szkoły katolickie i rolnicze, udzielać jałmużn, organizować pomoc dla sierot i starców, robotników rolnych i przemysłowych, zabezpieczać posag dla ubogich dziewcząt, działać na rzecz odnowy rodzin robotniczych, jednoczyć związki zawodowe, organizować patronaty i kółka robotnicze, kółka studiów, spółdzielnie, kasy wiejskie, biura opieki i pośrednictwa pracy, poruszać te problemy żywą mową i piśmem, przyczyniać się do rozwoju demokracji przez wspieranie organizacji wolnych wyborów we Francji²⁰. Większość duchowieństwa francuskiego stała na pozycjach konserwatywnych i nie rozumiejąc problemów społecznych, była obojętna lub przeciwna społecznym wskazaniom papieża Leona XIII. Program odnowy Trzeciego Zakonu św. Franciszka

znalazł oddźwięk w Polsce, gdzie został przyjęty z akceptacją przez bernardynów. Świadczy o tym dziełko *O III. Zakonie św. Franciszka jako reformie socjalnej* (Lwów 1897), Czesława Bogdalskiego (1853-1835), organizatora, dyrektora i wizytatora tercjarstwa franciszkańskiego, a także redaktora (1886-1895 i 1899-1922) „Dzwonka Trzeciego Zakonu”²¹, który przytoczył wiele przykładów działalności społecznej tercjarzy w świecie w duchu papieża Leona XIII, wskazał jednak na słabość tercjarstwa w Polsce ze względu na nieznaną regułę u duchownych diecezjalnych i nieświadomość jego znaczenia, brak jego propagandy, rozproszenie tercjarzy. Podał także dla polskich tercjarzy program społecznego działania w wielu punktach zbieżny z programem popieranym przez o. Dehona²².

Dla propagandy społecznego nauczania papieża zwolennicy nowego kierunku Trzeciego Zakonu, a wśród nich o. Dehon i jego bliski przyjaciel Leon Harmel, podjęli myśl zorganizowania międzynarodowego kongresu franciszkańskich tercjarzy. Rzeczywiście odbył się on w dniach 23-27 września 1900 roku w Rzymie, gromadząc 15 tysięcy członków, w tym 9 tysięcy Włochów i 2 tysiące Francuzów. Zebrania ogólne odbywały się w kościele S. Andrea della Valle. Referat wygłoszony przez o. Leona Dehona pt. *L'action nouvelle du tiers-ordre*, zyskał mu miano nie tylko socjalisty, lecz rewolucjonisty wśród przeciwników kursu społecznego, do których należała większość kapucynów. Pomimo sprzeciwu Leona Harmela i o. Dehona na kongresie tym wyraźnie stwierdzono, że Trzeci Zakon nie jest „ani szkołą socjologii, ani organizacją dla szerzenia ekonomii politycznej”. Rzym stał się więc miejscem klęski dla innowatorów. Rozpłynął się piękny sen społeczny nie tylko papieża Leona XIII, lecz także o. Dehona i Harmela. Ojciec Dehon zaczął wycofywać się z działalności społecznej, aby zrezygnować z niej definitywnie w 1903 roku z chwilą śmierci wielkiego papieża.

Epilog

Papież Pius X w liście *Tertium Franciscarium Ordinem* z 1912 roku zakazał formalnie Trzeciemu Zakonowi jako takiemu mieszać się do polityki lub spraw czysto ekonomicznych, uznając taką działalność za całkiem sprzeczną z założeniami tego zakonu. Zalecił jednak poszcze-

gólnym tercjarzom udział w akcji społecznej innych stowarzyszeń (Akcji Katolickiej), cieszącej się uznaniem Stolicy Apostolskiej, a stowarzyszenia zakładane przez tercjarzy poddał władzy biskupów, którym przekazał prawo nominowania ich kierowników, ograniczając w ten sposób wpływ samych tercjarzy na kształtowanie charakteru i funkcjonowanie tych związków. Zakaz papieża wobec Trzeciego Zakonu obejmował również tak zwane dzieła społeczne mieszane, czyli mające za cel dobro moralne i religijne wiernych, lecz zmierzające także do zaspokojenia ich potrzeb doczesnych. Zakaz dotyczył więc różnych związków zawodowych i robotniczych²³. Tak została zaprzepaszczone inicjatywa papieża Leona XIII odnowy tercjarstwa franciszkańskiego.

Taka postawa papież Piusa X wynikała z jego stosunku do wszelkich prądów nowoczesności, określanych mianem modernizmu. W myśl jego przekonań, o wyraźnych tendencjach antydemokratycznych, zakazano katolikom świeckim wszelkiej aktywności religijno-społecznej, która nie miała oficjalnego przyzwolenia kurialnego (dekret *Lamentabili sane exitu* oraz encyklika *Pascendi dominici gregis* z 1907 roku²⁴).

Przypisy

¹ Szerokie tło społecznego ruchu franciszkańskiego we Francji po wydaniu encykliki *Rerum novarum* omawia praca J.M. Burnod, *Le mouvement social franciscain en France a la suite de Rerum novarum* (1893-1901), Paris 1991.

² Św. Franciszek z Asyżu i Jego Trzeci Zakon. Dokumenty ostatnich papieży, Wrocław 1948, s. 17-19.

³ Tamże, s. 58-69.

⁴ J.M. Burnod w: *Le mouvement social franciscain en France*, dz. cyt., wymienia dwanaście postulatów tego kongresu (11-13 września) wobec członków Trzeciego Zakonu; osiem z nich przypomina, że tercjarz nie może izolować się od życia społecznego i publicznego, lecz ma obowiązek angażować się w popieranie sprawiedliwości.

⁵ Tekst łaciński w: Leon XIII, *Allocutiones, epistolae, constitutiones aliaque acta praecipua*, Brugis 1896, V 299-300.

⁶ Uczynił go nawet jednym z głównych patronów swego zgromadzenia zakonnego (por. *The-saurus precum*, Romae 1954, s. 24-25) i umieścił wśród świętych Serca Jezusowego (*Dyrektorium duchowe Księży Najświętszego Serca Jezusowego*, Kraków 1997, s. 139).

⁷ Do nowicjatu Trzeciego Zakonu został przyjęty 21 marca 1866 roku z imieniem Franciszka przez ministra generalnego kapucynów w Rzymie, w wewnętrznym oratorium klasztoru przy placu Barberinich; dokładnie rok później złożył profesję (G. Manzoni, *Leone Dehon e il suo messaggio*, Bologna 1989, s. 124).

⁸ Ideę tego królestwa rzucił na łamach pierwszego numeru z 1898 roku założonego przez siebie pismka „Le Règne du Sacré-Coeur dans les âmes et les sociétés”.

⁹ L. Dehon, *Oeuvres sociales*, Napoli 1976, II, s. 231-235.

¹⁰ W Reims w 1896 roku, w Nîmes 1897 roku, w Tuluzie 1899 roku oraz w Rzymie w 1900 roku.

¹¹ *Propagation et defense des principes de la justice et de l'équité évangéliques*, Actes du Troisième Congrès du Tiers-Ordre Franciscain, tenu à Reims du 17 au 21 août 1896, Le Mans 1897, s. 277-284; list o. Dehona do o. Jules'a komisarza generalnego Trzeciego Zakonu na temat kongresu Trzeciego Zakonu w Nîmes, opublikowany w *Actes du Quatrième Congrès du Tiers-Ordre Franciscain, tenu à Nîmes du 23 au 27 août 1897*, Brive 1898, XI-XV oraz w *Oeuvres sociales*, Napoli 1985, IV, s. 641-644; *L'Action sociale du Tiers-Ordre*, „La Chronique du Sud-Est”, novembre 1898, nr 11, s. 345-347; *La mission actuelle du Tiers-Ordre. Completer son recrutement – Elargir son esprit*, odczyt na międzynarodowym kongresie Trzeciego Zakonu w 1900 roku w Rzymie opublikowany osobno pt. *Congrès International du Tiers-Ordre franciscain Rome, 22-26 septembre 1900. Discours du R.P. Dehon*, Rome 1900 oraz w *Oeuvres sociales*, Napoli 1978, I, s. 478-483.

¹² „Le Tiers-Ordre, sans l'action sociale, n'est plus le Tiers-Ordre de saint François, c'est une confrérie sans force et sans vitalité”, cyt. z *Propagation et defense*, w: L. Dehon, *Oeuvres sociales*, Napoli 1985, IV, s. 636.

¹³ *Manuel social chrétien*, w: *Oeuvres sociales*, Napoli 1976, II, s. 233.

¹⁴ Tamże, s. 631.

¹⁵ Na temat ich historii i funkcjonowania istnieje bogata literatura: L. de Besse, *Le b. Bernardino de Feltré et son oeuvre*, I-II, Tours 1902; P. Holzapfel, *Die Anfänge der Montes Pietatis*, München 1903; F. Faicchio, *I Monti di Pietà e la predicazione francescana nel secolo XV*, Napoli 1932; G. Vitali, *Il Monte di Credito di Ancona*, Monaco 1940; A. Salzano, *Il „Monte dei denari” e il „Monte del grano” a Spoleto nella seconda metà del Quattrocento*, Spoleto 1940; A. Parsons, *Economic Significance of the Montes Pietatis*, „Franciscan Studies” 1(1941), z. 3, s. 3-28; G. Fabiani, *Gli Ebrei e il Monte di Pietà in Ascoli*, Rocca S. Casciano 1942; G. Coniglio, *Enciclopedia Cattolica*, Città del Vaticano 1952, VIII, kol. 1378-1380; P. Mattei, *Cenni storici sui banchi di pegno e i Monti di Pietà. Il Monte di Pietà a Padova*, Padova 1953; A. Ghinato, *Monte di pietà e monti frumentari di Amelia. Origine e antichi statuti*, Roma 1956; id., *Studi e documenti intorno ai primitivi Monti di Pietà*, I-VI, Roma 1956-1972; E. Patriarca, *Il monte di pietà di S. Daniele del Friuli*, Verona 1956; G. Garrani, *Il carattere bancario e l'evoluzione strutturale dei primigeni Monti di Pietà*, Milano 1957; A. Ghinato, *I primitivi Monti frumentari di fra Andrea da Faenza*, „Antoniano”. Periodicum philosophico-theologicum 33(1958), s. 423-442; 34(1959), s. 32-72; G. Barbieri, *Il beato Bernardino da Feltré nella storia sociale del rinascimento*, Milano 1962; B. Laugeni, *Il b. Giovanni Maronini, ideatore e promotore del Monte di Pietà, precursore del banco di Napoli*, „Regnum” 18(1962), s. 142-163; S. Majarelli, U. Nicolini, *Il monte dei poveri di Perugia. Periodo delle origini (1462-1474)*, Perugia 1962; A. Ghinato, *Studi e documenti intorno ai primitivi Monti di Pietà*, I-V, Roma 1963; P. Compostella, *Il Monte di Pietà di Milano. Le origini (1486-1528)*, Milano 1966; V. Meneghin, *Documenti vari intorno al b. Bernardino Tomitano da Feltré*, Roma 1966; M. Martelli, *Storia del Monte di Pietà di Lugo di Romagna (1546-1968)*, Firenze 1969; M. Monaco, *La questione dei monti di pietà al quinto Concilio lateranense*, „Rivista di studi salernitani” 7(1971), s. 85136; M. Sensi, *Tre Monti frumentari del secolo XV*, „Studi Maceratesi” 5(1971), s. 285-305; A. Ghinato, *I Monti di Pietà in Umbria*, w: *Storia e cultura in Umbria nell'età moderna (sec. XV-XVIII). Atti del VIII Convegno di studi umbri*, Gubbio 18-22.5.1969, Perugia 1972, s. 475-517; *I monti di pietà e le attività sociali dei frances-*

cani nel Quattrocento, „Picenum seraphicum” 9(1972), s. 7-332; M. Sensi, *Fra Andrea da Faenza istitutore dei Monti frumentari*, „Picenum seraphicum”, 9(1972), s. 162-257; J. López Yepes, *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, Paris 1924, III, col. 1726-1736 (bibl.); V. Meneghin, *Bernardino da Feltre e i monti di Pietà*, Vicenza 1974; G.A. Mantovani, *La comunità ebraica in Crema nel sec. XV e le origini del Monte di Pietà*, „Nuova rivista storica” (Roma) 59(1975), s. 378-406; L. Ilvo-Gai Capecchi, *Il Monte di Pietà a Pistoia e le sue origini*, Firenze 1976; L. Canonici, *Il Monte di Pietà in Assisi*, „Studi francescani” 74(1977), s. 345374; id., *Il Monte Frumentario d'Assisi*, w: *Atti Accad. Properziana del Subasio (Assisi)*, seria VI n. 1(1978), s. 69-83; R. Segre, *Bernardino da Feltre, i Monti di Pietà e i banchi ebraici*, „Rivista storica italiana” 90(1978), s. 818833; C. Dolcini, *Considerazioni sugli Statuti del Monte di Pietà di Cesena*, „Atti della Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna”. Classe di Scienze Morali. Serie: Rendiconti. Bol. 64(1979), s. 103-135; C. Gambacorta, *Dei Monti di Pietà [Abruzzo]*, „La Voce Pretuziana” 8(1979), z. 2, s. 1016; M. Muzzarelli, *Un bilancio storiografico sui Monti di Pietà: 1956-1976*, „Rivista di storia della Chiesa in Italia” 33(1979), s. 165-183; Y. Marec, J. Vidalenc, *Le Mont-de-Piété de Rouen (1778-1923)*, Un „baromètre de la misère publique”?, Rouen 1980; V. Meneghin, *Bernardino da Feltre, i Monti di Pietà i banchi ebraici*, „Archivum franciscanum historicum” 73(1980), s. 688703; id., *La fondazione del Monte di Pietà di Cittadella*, Venezia 1980; M.G. Muzzarelli, *Il Gaetano ed il Bariani: per una revisione della tematica sui Monti di Pietà*, „Rivista di storia e letteratura religiosa” (Firenze) 16(1980), z. 1, s. 3-19; M. Sensi, G. Pagnani, *Dizionario degli istituti di perfezione*, Roma 1980, VI, kol. 115-122; V. Meneghin, *Paolo di Mid-elburgo fautore dei Monti di Pietà*, „Studi francescani” 84(1987), s. 15-29; id., *Influenza creditizia dei Monti di Pietà*, „Studi francescani” 86(1989), s. 93-136.

¹⁶ *Propagation et defence*, w: *Oeuvres sociales*, Napoli 1985, IV, s. 637.

¹⁷ Tamże, s. 634.

¹⁸ A.E. Trugenberge, *San Bernardino da Siena. Considerazioni sullo sviluppo dell'etica economica cristiana nel primo Rinascimento*, Bern 1951.

¹⁹ Opublikowany w: *Actes du Cinquième Congrès du Tiers-Ordre de S. François, tenu à Toulouse du 16 au 20 août 1899*, Paris [1899], s. 217-227 oraz w: *Oeuvres sociales*, Napoli 1985, IV, s. 649-659.

²⁰ Wolne wybory wprowadziła konstytucja francuska z 1875 roku. Popierał je o. Dehon po przejściu z pozycji monarchistycznych na republikańskie pod wpływem encykliki papieża Leona XIII *Au milieu des sollicitudes* (1892), zalecającej katolikom francuskim pogodzenie się z ustrojem republikańskim.

²¹ B. Migdał, *Encyklopedia Katolicka*, Lublin 1976, t. II, 710-711.

²² Bogdalski proponował tercjarzom polskim między innymi zorganizowanie katolickiego związku szkolnego, zakładanie szkół wyznaniowych, przytułisk, zakładów pracy dla dziewcząt, biur pośrednictwa pracy, kas robotniczych, zwalczanie lichwy, dokształcanie zawodowe robotników, prowadzenie katolickich kursów społecznych, roztoczenie opieki nad więźniami, tworzenie przymusowych zakładów pracy dla wólczegów, przytułków dla starców. Na koniec stwierdzał: „Niemniej niezbędną jest rzeczą, by nasze tercjarstwo wylazło już raz z zakrystii, w której dotąd siedzi, i zrozumiało, że jego zadanie jest nie tylko dewocyjne, lecz z woli Ojca Świętego ma być wybitnie socjalne” (tamże, s. 38-43).

²³ J.R. Bar, *Tercjarstwo franciszkańskie*, Kraków 1945, s. 113.

²⁴ „Acta Sanctae Sedis” 40(1907), s. 470-478, 593-650.